

A HADSEREG HELYE, SZEREPE ÁTMENETI TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FORMÁCIÓKBAN

Dr. Szani Ferenc alezredes
egyetemi docens
ZMNE

Egy, a hadsereg átalakulásával foglalkozó elemzés mindenekelőtt a társadalom és állam viszonyait tárja fel. E feltárás csakis oly módon történhet, hogy a társadalmi-gazdasági struktúrát történelmi-társadalmi tevékenység eredményének és e tevékenység szükségszerű formájának tekintjük.

A történelem menete nem más, mint a társadalmi formációk egymást felváltó sora, amely „felváltás” az emberiség egészének történelmében mutatkozik csak meg (miután bekövetkezhet egyes társadalmak esetében megtorpanás, más esetekben ugrásszerű fejlődés, átugrás stb.). A történelmi-társadalmi jelenségek közvetlenül tapasztalható változékonyságát, vagy más esetekben változatlanságát a nagy történelmi korszakok objektív totalitására és közös vonására, illetve specifikus jegyeire vezethetjük vissza. Ezzel magyarázatát tudjuk adni annak, hogy az egyes nagy történelmi korszakokon belül kialakult társadalom-állam viszony miként változik meg egyes egyedi, konkrét és sajátos fejlődési feltételektől függően, míg más esetekben hosszú évszázadokon át stagnálnak és többé-kevésbé változatlanok maradnak.

I.

A prekapitalizmus

Az ókori keleti államok általános „állampolgársági” alávetettséget alakítottak ki, amelynek patriarchális jellege a rabszolgákra nézve is patriarchális volt. (Éppen ezért nem tarthatjuk ezeket a társadalmakat rabszolgaparternak, hiszen a rabszolgák csak igen alárendelt szerepet játszottak a társadalmi össztermelésben). Az általános rabszolgaságot eltakarja a faluközösség formális szabadsága. Látszólag mindenki szabad, és ugyanakkor

senki sem az. Nincsenek rabszolgák, de ezzel együtt mindenki az! „Ez valóságos paradoxon az ókori keleti társadalom életében - írja Sz. D. Zak -, ahol a társadalmi piramis alapja a faluközösségi rendszer, csúcса pedig a despótia. Itt mindenki rabszolgája a föld és víz tulajdonosának.” Pontosabb, hogy úgy mondjuk: a despotában megtestesülő közösség hierarchiájának, hiszen maga a despota is „rabszolgája saját félelmeinek” és rabszolgája - mindenekelőtt - az évszázados, szakrális jelleggel bíró szokásrendszernek.

Rousseau közismert aforizmája szerint is a kis közösségek felett lebegő „despotikus kormányzat előtt mindenki egyenlő, a nullával egyenlő”. Tehát az ókori-keleten az állam az integráló erő (hatalom), amely az egyéneket a társadalomba „olvasztja”. Tulajdonképpen a fogalom adekvát értelmében ez nem is integrálás, miután ezek az egyének nem egyéniségek, nem személyiségek, hanem a faluközösségek egyszerű egyedei, „ezségek”. Végül is az állam, a kis termelőközösségek munkájának szervezésével, irányításával (összehangolásával) a faluközösségeket „integrálja”, egyesíti birodalommá a társadalomtól -, de nem az államtól!! - elkülönülten létrehozott fegyveres testületet, a hadsereget (is) mind nagyobb területen, szélesebb régióban felhasználva. A hadseregek feladata ezen „integrálandó” termelő(falu)közösségek egyesítése, az adott állam irányító, adóztató stb. fennhatósága alá vetése. De ez a hadsereg a faluközösségektől ugyanúgy „idegen”, illetve az „adópiramis” részeként jelenik meg, mint az állam egyéb intézményei, eszközei.

Az antikvitás, mint második társadalmi-gazdasági formáció mindenekelőtt a (polis)közösségekre épült. A rabszolgaság csak másodlagos jelenség az antik formán belül. A rabszolgaságot kell magyarázni az antik formából (miként a középkori jobbágságot - a germán formából), és nem fordítva. A rabszolga nem szubjektuma a társadalmi termelésnek, hanem „csak” a termelés eszköze. Így a rabszolgák (bár szerves részét képezik az antik formának) nem bírnak karakterisztikusan megragadható olyan (osztály)-jegyekkel, amelyek az antik formának akár megőrzésére, akár megsemmisítésére való törekvést tükröznének. (A rabszolgafelkelések sem az antik forma ellen irányultak, hanem a személyi szabadság megszerzésére). Figyelemre méltó

A.Sz. Cípkó felvetése, aki úgy véli, hogy az „antikvitás” fogalma nem azonos a „rabszolgatartó termelési mód” fogalmával. „Az antikvitás - írja A.Sz. Cípkó - még a módszeres (tervszerű) evolúció sajátos, minőségileg különös vonala, amelyet meg kell különböztetni attól a vonaltól, amely végső soron elvezetett az európai feudalizmushoz, az európai kapitalizmushoz”. Ha az evolúciós vonal ezen felfogását lehet is vitatni, az kétségtelen, hogy a történelem során az ókori Görögországban következett be az a helyzet, hogy az „ázsiai”(Hegel), faluközösségi termelési mód társadalma (Mykeni-civilizáció) nem tudta beépíteni struktúrájába a hódító nomádokat (dórokat, achájokat stb.), de ezen a területen a nomadizálást sem lehetett tovább folytatni. A nomádok itt megsemmisítették az „ázsiai” társadalmat, de ezzel a „sikerrel” megsemmisítették korábbi saját létalapjukat is. A „katonai demokrácia” „szabad” harcosa, pástora kénytelen volt a meghódított területen földművelésbe kezdeni (akárcsak az őslakosság), de eltérően az „ázsiai” paraszttól rendelkezett földdel és a személyével. (Spárta egyedi kivétel és sajátosság!) Viszont a föld egy jelentős része közösségi tulajdonként (rabszolga munkával) korlátozza a földdel való tényleges rendelkezést (ellentétben a kapitalista magántulajdonnal). Ez az antik „kettős tulajdon”, mely a polis (milícia) hadseregének alapja. De ez az áttörés csak Európa számára hozott változást, végső eredményét tekintve fejlődést. (Az ú. n. „görög csoda”!) A világ egyéb területein továbbra is csak az „ázsiai” termelési mód - önmagát túlélt - belső fejlődése zajlott (vagy inkább stagnált) egészen egy olyan barbár betörésig, amely már nem igényelte az „ázsiai” termelési mód fenntartását, de - sajnos - teljes megsemmisítését sem: a gyarmatosításig.

Az antik formációig viszonylag természetes utat járt az emberiség, hiszen az ősközösségből mindenféle „áttörés” nélkül el lehetett jutni - és el is jutott minden társadalom - az „ázsiai” formációba. Itt következik be a megakadás. Az Európán kívüli világ nem került olyan kényszerítő körülmények közé, amelyek eredményeként átszakadt volna a természetadta személyi viszonyok rendszere, kettéhasadt volna a korábbi tulajdonforma - közösségire és magánra -, vagyis amely a második prekapitalista formációt, az antikvitást eredményezte volna. Csak maga az „ázsiai” társadalom vált egyre „tökéletesebbé”, „szervezettebbé”, de ugyanakkor egyre anakronisztikusabbá,

despotikusabbá. A történelmi érintkezés majd ismét összehozza az emberiséget egységes - de nem egyenlő szintű - fejlődési mederbe, a gyarmatosítás révén, melynek következménye: elmaradott országok tömege. De előzőleg még az antikvitásból kirekedt társadalmak már említett szárnya, a nomád állattartó törzsek az antikvitás-feudalizmus váltásánál ismét főszerephez jutnak.

A feudalizmusba való áttörésnél mos már (az antikvitás nagyobb belső dinamikájának következtében) nem a természetföldrajzi, természetadta viszonyok, hanem a „mesterséges”, társadalmi viszonyok játsszák a másik főszerepet. (Ekkor már nem játszott olyan döntő szerepet az áttérés helye, az extenzívebb gabona vagy az intenzívebb kerti növények termesztésének lehetősége és kényszere). Az antikvitás leggyengébb pontján - a Nyugat-Római Birodalom területén - az ismét bekövetkezett nomád támadás („népvándorlás”) hatására a termelő egységek egyre inkább leszakadnak „a közösségek köldökzsinórjáról”. (Hegel, ill. Marx) A harmadik formáció a legdinamikusabb, ám ez éppen úgy magából az alapstruktúrából következik, mint a két előbbi formáció esetében. Az antikvitás kettős (közösségi-magán) tulajdonának döntő jelentőségű öröksége a kisparaszti parcellatulajdonának a közösségi-állami béklyótól megszabadult formája és az erre ráépülő nagybirtokok különféle formái. A népvándorlás következtében meglazult, sőt megsemmisült a kettős tulajdonra épült, azt fenntartó politikai állam, és így egy viszonylag tiszta magántulajdon került előtérbe. Miután az antik állam többé már nem is szilárdult meg, a kettős tulajdon visszaállítására sem volt lehetőség. Az új államalakulatokat létrehozó, letelepedő katonai szervezésű nomádok törzsi köztulajdonának hatására módosult az ókori „örökség”. E germán-szláv formának a fejlődése alakította ki a jobbágyságot, a feudális viszonyokat. A feudalizmus dinamikusabb, fejlettebb voltát éppen az mutatja, hogy a jobbágy már nem egyszerűen csak egy faluközösség tagja, nem egyszerűen termelési eszköz, hanem a föld tartozékaként is rész-magántulajdonos, a termelés szubjektuma.

A központi hatalom tulajdonosi volta mind fiktívebbé vált és a korábbi antik állam, ill. a hódító, betelepülő nomádok „tisztviselői” erősíthették meg tulajdonosi-vezetői jogaikat. De ez a tulajdonosi-vezetői jog már nem terjedt ki az emberre. (A

rabszolgartartó még nem a termelőtől sajátított el valamit, hanem magát a termelőt sajátította el). Ugyanakkor még a feudalizmusban is erős volt a közösség köldökzsinórája, hiszen a jobbágy csak a földesúr (központi hatalom tisztviselője) közvetítésével lehetett rész-magántulajdonosa (használója) a földnek, a földesúr (és a központi hatalom) pedig csak a jobbágy földhasználata (termelése) révén jutott adóhoz.

Tehát a jobbágy már személy és nem tárgy (nem „ezség”), de még nem egyenlő jogú tulajdonosa a legfőbb (természetadta) termelő eszköznek, a termőföldnek. Mondhatjuk: a jobbágy „termelőtulajdonos”, a földesúr „jövedelemtulajdonos”. A hűbérúr viszont nem egyszerűen földbirtokos (ez a kapitalista formáció „terméke” lesz), hiszen pontosan azért kap hűbérbirtokot, hogy az adományozó hadseregének tagja, lovagja legyen, lehessen. Ellentétben az antik poliszok (polgár) miliciáival, a keleti despoták alattvalói tömeghadseregeivel, vagy a római császárok zsoldos (pretoriánus) légióival, a (feudális) lovag személyi és tulajdonosi függésbe került, a hűbéri lánc részeként elkülönülten, önálló tagja a feudális formációnak. Függsz a szeniorától, de tőle is függsz vazallusok. Erre épül a feudális formáció tipikus hadserege, a lovagsereg. De ebből ered a gyengesége is. A sok esetben jó egyéni kiképzettség, a vitathatatlan hősiesség rendkívül rossz „csapatmunkával” párosul. A lovag csak elkülönülten tagja egy időlegesen és (pl. ellátási problémák megoldatlansága miatt is) csak rövid időszakra „összeállt” seregsz. Az ék formátumú harcszrend nagy árútszó erőt jelentett, de manőverezésre alkalmatlan (a lovagság erre felkészületlen is) volt.

A föld - elvileg - ekkor is a közösség (natio) tulajdonsza, de a viszony már a birtokosok és a használók (az egymás között zajló küzdelem eredményének függvényében) módosult. Ez még távolról sem a kapitalista értelemben vett magántulajdonsz jelenti, de magában hordja azokat a csúrákat, amelyekből megfelelő körülmények között - ismét csak a leggyengébb pontokon - egy későbbi fejlődési fokon kialakulhatott. (Hollandia, Anglia igazán nem számítható a legerősebb feudális társadalmak közé).

A feudalizmus már belső dinamizmusánál fogva kikényszeríti a külső érintkezést (a gyarmatosítást), amely egyik - nem is mellékes - feltétel a kapitalista áttéréshez. A történelmi mozgás során létrejött új formáció, megszabadulván a közösség köldökzsinórjától, a prekapitalista formációkban rejlő kettősséget a magántulajdon és individuuum irányába döntötte el. Az új formáció már nem a földre alapozódott, csak arra is kiterjesztette - a nem természetadta tulajdon, - a tőke hatalmát. Ezzel learatta a feudalizmus földéhes rablólovagjainak gyümölcsét - a gyarmatokat. A kapitalista világpiac megteremtése, egyik oldalon hihetetlenül gyors fejlődést, másik oldalon a prekapitalista formációkban, illetve ezek torz zárányaival terhelt szektorokban rekedt elmaradott országok tömegét hozta létre. A centrum és periféria között pedig egy elég széles félperiférikus (centrummal közvetlenül kapcsolatba kerülő) régió alakult ki: Közép Európa.

II. Átmenetiség - átalakulás

Miután a fejlődés (átalakulás) döntő eleme Északnyugat-Európában a 16. századtól a termelési viszonyok (termelő eszközök, technológiák stb.) lettek, az addig többé-kevésbé egységes latin-germán Európa (Königsberg-Kárpátok vonaláig húzódott) ketté vált. Míg Nyugat-Európában az egyre gyengülő feudális állam (még katonai erők bevetése ellenére sem) nem tudta megakadályozni a modern tőkés világgazdaság kibontakozásának beindulását, addig Közép- (és Kelet-)Európában - köztük Magyarországon is - megerősödött a feudális állam (társadalom és egyén, ill. közösségek viszonyát befolyásoló) integráló szerepe. A prekapitalista társadalmi-gazdasági formációkban rekedt közép-európai országok esetében a túlsúlyos állam igen markánsan megkülönböztető elem a kapitalizálódó (ipari, kereskedelmi stb. tevékenységet végző, öntudatos, a szakrális államot egyre kevésbé toleráló polgársággal bíró), individualizálódó Nyugat-Európa társadalmainak (egyre inkább) „szolgáltatóvá” alakuló államaitól.

Kétségtelen, hogy az állami beavatkozás súlyának és szerepének történeti elemzése egyrészt feltételezi, szükségessé tesz az állam fogalmának megfelelő értelmezését, másrészt az állami beavatkozás típusainak, s intézményeinek (azok eszközeinek) - köztük a hadsereg - történetfilozófiai vizsgálatát. Látnunk kell, hogy - éppen a termelési struktúrák fejletlensége következtében - a prekapitalista formációkban a társadalom (és egyben egy régió) legfőbb integráló eszköze kétségkívül az állam volt. De a közép-európai térségben - ellentétben Kelet-Európával - ezen integráló állam intézményei, szervezetei között nem, vagy legalábbis nemcsak a hadsereg játszott döntő szerepet. Mellette mindig ott voltak (nyugati hatás!), más, korszerű, nem tradicionális intézmények, pl. szakmailag felkészült hivatalok, hatékonyabb adórendszer stb... Másrészt (keleti hatás!) tovább éltek az egyre korszerűtlenebb, természetadta szokásokban, szokásjogban (ez - természetesen - nem azonos a felvilágosodás természetjogával) gyökerező prekapitalista intézmények (pl. polgári önkormányzatok helyett nemesi önkormányzatok).

A mindenkorai állam nemcsak egy adott társadalom politikai, hatalmi, végrehajtó intézménye, hanem a területigazgatás, a közösség életképességét szavatoló szabályok, törvények alkotásának és végrehatásának eszköze is. Egyes esetekben erőszakos, a társadalomra reformokat felülről kényszerítő, sok esetben e cél elérése érdekében a hadsereget is felhasználó erőszakszervezet. (Történetírásunk az állam ezen funkcióit hangsúlyozza elsősorban, pl. Szent István, Szent László, Zsigmond, vagy éppen a Habsburgokról szólva). Más esetekben az állam és intézményei „csak” segítői az egyén társadalomba való integrálódásának. Ennek a „csak”-nak történetfilozófiai súlya van. Míg a modernizálódó atlanti-térségben a történelem során egyre inkább e második (másik) funkció kerül(t) előtérbe, addig a prekapitalista formációk közép-európai térségében erőteljes (sokszor egyedüli) maradt az első (előzőleg kiemelt) funkció. Így a hadsereg „Nyugaton” - a polgári tömeghadseregek is! - mindinkább az adott társadalomba ágyazódottan, az állami eszközrendszer intézményeinek csak egyike, „Keleten”, a prekapitalista formációkba rekedve az állami mindenhatóság letéteményese, legfőbb biztosítéka lett. Közép-Európában az állam e kettős funkciója - az alapján

mégiscsak prekapitalista jelleg ellenére is - keveredett a korszerűbb elemekkel. (Feltehetően tiszta formában sehol, soha nem is funkcionált, csak a súlypontok tolódtak el). Közép-Európa 16. századtól datálható átmenetisége még a 19-20. századra is megmaradt. Egy kapitalista-prekapitalista (feudálkapitalista) „formáció” jött létre. Hazánk ennek egyik legtipikusabb (és szorosabb „nyugati” kötődése következtében - v.ö. Habsburg Birodalom -) a felzárkózásban élenjáró ország, régió lett. A jaltai (s nem a trianoni!) „Jeosztás” akasztotta meg ezt a folyamatot. Míg az Elbától Nyugatra az állami intézmények - gazdasági, katonai - „csak” a feltételek biztosítója az egyén további társadalmi integrációjának, addig Keleten (immár a közép-európai térség is ide tartozott!) az állam a legfőbb integráló (egyes helyeken és időszakokban az egyetlen!). S ami a legjellemzőbb: a prekapitalista formációkat idézően a társadalom öntevékeny individuuma helyett (továbbra is, sőt fokozódó mértékben), az államba, illetve annak nem is természetadta, hanem adminisztratív úton létrehozott mesterséges közösségéhez „rendelték” az állam polgárait. Ez az államilag intézményesített integrálódás lett általánossá, ezt vezették be az Elbától Keletre. Közép-Európa átmeneti jellege („Jalta” következtében) lényegében megszűnt. (Külön elemzés tárgya, hogy milyen mértékben). Tehát az átmenetiségen belüli súlypont eltolódott abba az irányba, amely Kelet-Európában gyakorlatilag eddig is létezett (cárizmus, sztálinizmus formájában). Lényegében - szint: anakronisztikusan - kialakult a prekapitalista formáció alapképlete: a „túlsúlyos” végrehajtó hatalom, a hatalomorientált állam, a mindent átfogó bürokratikus apparátus, a termelő egységek (munkás) közösségei. (E közösségek fényévnvi távolságra vannak a szuverén polgárokból álló, állami gyámkodás, felügyelet nélküli társadalomba integrált, integrálható közösségeitől). Másként fogalmazva: nem alakulhatott ki a demokratikus közakaratot kifejező közhatalom.

Az eddigiekből is kiderült, hogy az átmeneti társadalmak vizsgálatokor sem tekinthetünk el egy sor olyan gazdaságon kívüli tényezőtől, amelyek hatása a fejlett(ebb) társadalmakban csak nagyon közvetetten befolyásolják az állam és társadalom viszonyát. Tehát a fejletlen(ebb) országok társadalmaira az állam visszahatása rendkívül erős (lehet). A jelenlegi történelmi-politikai viszonyok között, még a fejlett(ebb) országokban

is a fejlesztés alternatíváit, főbb irányait, eszközszerét stb. igen gyakran az állami intézmények határozzák meg, dolgozzák ki. De csak keret jelleggel, a feltételek, szolgáltatások biztosításával. A fejlesztési utak és alternatívák konkrét megválasztásában és megvalósításában a társadalmi hatás itt rendkívül nagy. Az átmeneti régió - gazdasági és társadalmi intézményeinek gyengesége, illetve túlzottan heterogén jellege következtében - sokkal érzékenyebben, kiszolgáltatottabban reagál az állami intézmények (vissza)hatására, mint egy erős, többé-kevésbé homogén gazdasági-társadalmi berendezkedés. A második világháborút követően Európa ismét ketté vált. Csakhogy most nem a Köningsberg-Kárpátok „vonal” mentén, hanem nagyjából az Elbánál. És még egy - nem jelentéktelen - eltérés a 11-16. század „latin-görög/orosz” Európájától: Közép-Európa - a 16-20. század átmeneti régiója - a 20. század második felének nagyobbik hányadát Kelet-Európa - prekapitalista „zárványokkal” erősen megterhelt - közvetlen politikai (gazdasági, ideológiai stb.) és katonai befolyása alá került.

Kelet-Európa, lényegében a Szovjetunió, (mely történetfilozófiai, formációelméleti értelemben a cári Oroszország szerves folytatása) a kapitalista társadalmi-gazdasági formáció régióihoz viszonyítva nem egyszerűen csak elmaradottabb volt. Az elmaradottság szükséges, de önmagában elégtelen magyarázatát nyújtják a gazdasági mutatók. (A cári időkhöz képest e mutatók még impozánsak is lehetnek.) A prekapitalista formációkat jellemző alapstruktúra (mindenekelőtt az állam mindenhatósága) a cárizmus bukásával - lényegét tekintve - nem változott. A szembetűnő és meglehetősen nagy gazdasági lemaradást a („túlsúlyos”) állami intézmények visszahatása a társadalmi-gazdasági struktúrára nem ellensúlyozhatták, sőt még az állam „önálló” gazdasági tevékenysége sem) inkább még csak fokozták. Pedig az orosz/szovjet állam feltétlenül rendelkezett azzal a politikai, katonai szuverenitással, mely elengedhetetlen feltétele, hogy a meglévő (pl földrajzi, geopolitikai, katonai stb.) lehetőségekben rejlő potenciális előnyök ténylegesen érvényesüljenek a fejlődés felgyorsításában. Ugyanakkor itt az állam „túlsúlyos” szerepe nemcsak önmagában a politikai, katonai szuverenitásból fakadó mozgásterületen alapult, hanem Oroszország/Szovjetunió nagyhatalmi helyzetén is. A nagyhatalmi helyzet megőrzésére

való állandó törekvésben (az ipari forradalom/TTF által kiváltott új körülmények között is) a katonai eszközöknek (és az ezt szolgáló gazdasági alapoknak) változatlanul kimagasló szerepet szántak (szánnak) az orosz/szovjet állam eszköztrendszerében. (Elsősorban mint az eredményeket - v.ö. „honvédő háborúk! - meghatározó tényezőként.) Közép-Európa prekapitalista poszt szocialista országában a kapitalista szektor (még) nem formálta át az egész társadalmi-gazdasági struktúrát. Az „új” a „rég” közé épült be, illetve összefonódtak. De ez a „rég” már a korábbi (a szocialista) években sokat veszített prekapitalista jellegéből. Megőrzött valamit a korábbi átmeneti helyzetéből. A termelési viszonyokban bekövetkezett változások a heterogén társadalmi-gazdasági intézmények közvetítésével (természetesen még mindig nem mentesen az erős állami befolyástól), ha lassan és sok zökkenővel is, de változást eredményeztek a társadalom és állam, állam és intézményei viszonyában.

Magyarországon (de általában Közép-Európában is) a társadalmi-gazdasági vezetés a (párt)állami adminisztráció döntő politikai szerepe ellenére (hallgatólagos tudtával, passzív támogatásával) az adott kor és régió gyakorlatában rendelkezésre álló legfontosabb eszközöket igénybe vette, vehette az ország gazdasági-társadalmi fejlődésének előmozdítására (1968-1972!). Geopolitikai, katonai szempontból még mindig Kelet-Európához/ba sorolva (egészen 1989-90-ig) ez a pszeudó átmenetiség volt a „nagypolitikai” maximum, amit el lehetett érni. E térségben nem egyszerűen csak hiányoztak az önálló nagyhatalmi helyzetből fakadó lehetőségek (v.ö. Szovjetunió), de még az állami - politikai, katonai - szuverenitás korlátozottságából fakadó hatásokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Magyarország esetében fel sem merülhet, hogy a hadseregnek centriális szerepet tulajdonítsunk a térség politikai átalakításában. De látnunk kell, hogy a bekövetkezett és bekövetkező változások alapvetően befolyásolják a hadsereg jövőbeni szerepét, helyzetét, struktúráját. Nem a Honvédségtől függ, hogy hazánk ismét szerves része lesz-e Nyugat-Európának (v.ö. 11-16. század), vagy újból átmeneti régió (16-20. század). De az nyilvánvaló, hogy a prekapitalista maradványoktól mentes társadalmi-gazdasági formációhoz való felzárkózás csakis egy, a társadalommal

harmonikus viszonyban lévő, a társadalmat „kiszolgáló” állam fegyveres védő erejével, a hont védő erővel képzelhető el.

NOMEN EST OMENI

Felhasznált irodalom:

1. Ágh Attila: A történelem kérdőjelei (tanulmányok)
Magvető, 1974.
2. Tőke Ferenc: A társadalmi formák kérdéséhez
Kossuth, 1971.
3. Tőke Ferenc: antikvitás és feudalizmus
Kossuth, 1969.
4. Szücs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról
Megvető (Gyorsuló idő), 1988.
5. Dr. Vámos Zoltán - Dr. Krizbai János - Dr. Várhegyi István: Hadsereg és társadalom az ezredfordulón
MH Humán Szolgáltató Központ, 1997.
6. Polónyi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet
Társadalomtudományi könyvtárs, 1976.
7. Cipko, A. Sz.: Nyekatonije filozofszhie aszpekti teorü szocializma - Moszkva, Nauka, 1983.
8. Zah, Sz. D.: Metodologicseskije problemü razivitija szelszkoj pzemlennaj obsezinü - Szocialnaja organizácija narodov Azü i Afriki - Moszkva, Nauka, 1975. 233-311.
9. Primakov, E.M.: Vosztoz poszle kraha klonialnaja szisztemü - Moszkva, Neuka, 1975.
10. Földes László: Hagyományos gazdaság és ésszerűség
Világosság, 1974/1.
11. Ecsedy Ildikó: A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről
- Östársadalom és ázsiai termelési mód.
(Szerk.: Tőke Ferenc) 91-141. old.
Magvető, 1976.